

Олексій ФУРТЕС

ІСТОРИКО-МЕМУАРНИЙ ЛІТОПИС УГА “УКРАЇНСЬКИЙ СКИТАЛЕЦЬ” 1920–1923 рр.

Упродовж усього визвольного руху першої чверті ХХ ст. друковане слово було вагомим чинником патріотичного виховання та піднесення морально-бойового духу борців за волю України, зміцнювало лави українських збройних формувань. Не меншого, ніж на фронті, значення мала преса Галицької армії в часи перебування її частин у Чехословаччині. “Відірвано від світу, в тяжких умовах інтернованих, українське лицарство стало над прірвою розпуки і зневір’я, – відзначав історик української преси А. Животко. – Утриматися від загрози деморалізації – таке завдання стало перед українським козацтвом за дротами”¹. Запорукою цього, підкреслював він, стала широка культурно-освітня робота в таборах, виховне і мобілізаційне значення військової преси. Отже, невдовзі після заснування першого табору інтернованих частин у Німецькому Яблонному 1920 р. було налагоджено видання двох часописів – тижневика “Голос табору” і двотижневика “Український Стрілець”². З утворенням табору у Ліберцях після прибуття групи генерала А. Кравса в листопаді 1920 р. започатковано видання журналу “Український Скиталець”³.

Після проголошення ЗУНР і утворення Галицької армії поряд із державними виданнями та регіональною періодикою, було засновано власну військову пресу. Провідним виданням став орган Начальної Команди – часопис “Стрілець”. У корпусах виходили часописи “Козацький голос”, “Полева газета”, “Стрілецький шлях”. У редакціях працювали молоді талановиті журналісти й письменники: А. Баб’юк (М. Ірчан), В. Гадзінський, І. Кривецький, Б. Заклинський, М. Голубець, син Івана Франка – Тарас Франко та ін. “Серед тих 50 часописів, що появилися в 1918–1919 рр., на галицькому і наддніпрянському ґрунті, – наголошував керівник Пресової Кватири УГА сотник О. Левицький, – найкраще і найбільш безпосередньо ілюстрували духа галицького вояка часописи, які видано стараннями фронткових чи взагалі військових команд”⁴.

Восени 1920 р. у таборі Ліберці сформувався гурт високоосвічених військовиків, серед яких були генерал А. Кравс, старшини М. Дольницький, Ю. Буцманюк, М. Терлецький, Г. Куріца, В. Галан, І. Козак, П. Голинський, Я. Голота, Р. Волощук, Я. Пастернак та інші. Всі вони вийшли з галицької інтелігенції, мали досвід організації виховної роботи серед стрільцтва. Усвідомлюючи значення власного друкованого органу для умов інтернування, зуміли за короткий час самоорганізуватися й видати журнал. Коли наприкінці вересня того року у складі Культурно-просвітнього кружка утворилася історична секція на чолі з Я. Голотою, розпочався збір матеріалів для нового табірної видання. У жовтні засновано редакцію, до якої увійшли Я. Голота, М. Левицький, І. Іванець і Ю. Буцманюк. Упродовж місяця редколегія змогла

підготувати й видати в день державного свята ЗУНР 1 листопада перший номер журналу, назву якого (“Український Скиталець”) схвалило командування і керівництво Культурно-просвітнього кружка. Редакції допомагали порадами редактор часопису “Український Стрілець” у Німецькому Яблонному С. Ріпецький, військовий аташе ЗУНР у Празі сотник І. Рудницький – один із найактивніших співробітників журналу та ін. У першому числі редакція визначила його історико-мемуарний характер, головну тематику – “зібрати все те, що пережила наша Галицька армія” – і закликала читачів до тісного співробітництва⁵.

Матеріальні можливості для видання журналу були вкрай обмежені, не вистачало навіть друкарської машинки. Отже, перші три числа журналу за листопад, грудень 1920 р. та січень 1921 р. були рукописними й розмножувалися на шапірографі, завдяки чому виготовляли лише 50 примірників. Із лютого 1921 р. текст друкували на машинці й наклад збільшено до 200 примірників. “Український Скиталець” почали розповсюджувати не лише серед військових частин у таборах, але й серед робочих сотень у Чехії, Словаччині, на Закарпатті. Стрілецьтво зустріло вихід власного журналу з великим ентузіазмом. Крім того, що журнал задовольняв духовні потреби стрілецьтва, він став потужним імпульсом у розгортанні військово-історичної роботи. Авторський колектив постійно збільшувався, щоправда, завдяки виключно мемуарним працям. Після передислокації табору Ліберців до Йозефова, а згодом і редакції журналу, його видання (з десятого числа 1921 р.) здійснювалося в місцевій друкарні. Він виходив щомісяця накладом 1000 примірників, обсяг – 2,0 друк. аркуші (32 с.). Редактором “Українського Скитальця” у Йозефові був сотник Осип Демчук⁶.

З листопада 1922 р. (із числа 19) журнал уже видавали на новому обладнанні у Відні двічі на місяць, обсягом 3,0 друк. аркуші (48 с.). Постійно зростав науково-інформаційний рівень публікацій. Під керівництвом нового редактора Петра Будза вдосконалювалася структура журналу. Хоча мемуаристика домінувала, помітне місце займали історико-оглядові матеріали. Зміст журналу складали різножанрові твори: статті, нариси, спогади, розвідки, біографічні матеріали, хроніки, оповідання, поетичні твори. Розширюється коло авторів. До журналу надсилали матеріали колишні вояки УГА з різних країн. Звіт редакції про діяльність за червень–жовтень 1922 р. свідчив, що його популярність швидко зростала. Наприклад, із 1000 примірників у Чехословаччину надсилали 347 прим., Канаду і США – 221, Австрію – 51, Німеччину – 22. Журнал передплачували також у Польщі, Франції, Росії, Югославії, Румунії. 32 примірники надсилали у бібліотеки різних країн⁷. Завдяки цьому збереглося кілька повних комплектів журналу, зокрема у Львові в Національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка НАН України, бібліотеці Львівського національного університету ім. І. Франка, а також у Науково-дослідному інституті ім. В. Липинського у Філадельфії (США)⁸.

Л. Шанковський у “Нарисі української воєнної історіографії” схвально оцінив “Український Скиталець”, зокрема, він писав: “Разом появилoся 46 чисел цього цікавого журналу. Редагували його по черзі поручник Яків Голота, сотник Осип Демчук і поручник Петро Будз... “Український Скиталець є копальною військово-історичних відомостей про Галицьку армію”. Історіограф поділив матеріали журналу на чотири археографічні групи: мемуаристика про Листопадовий зрив у Галичині

1918 р.; матеріали з історії військового будівництва, утворення, організацію та бойові дії частин УГА в 1918–1920 рр.; військові мемуари, спогади безпосередніх учасників визвольних змагань; аналітичні статті й розвідки на воєнно-історичну тематику⁹.

Вдалим тематичний добір матеріалів відзначмо у випусках “Українського Скитальця”, присвячених Першолистопадовому зриву на Галичині, зокрема, в першому числі (1920) опубліковано статті: М. Дольницького “Переддень 1 падолиста 1918 р.”, І. Рудницького “Спомини львівських Падолистових днів 1918 року”, Б. Ромченка “Сумної пам’яті дні в Перемишлі”, В. Воробця “1 падолиста 1918 р. в Коломії”, поручника В. (з відомих причин автори не завжди вказували прізвища) “Падолистовий переворот в Золочеві”. Багатоаспектність дослідження дала змогу авторам висвітлити державотворення ЗУНР з критичної точки зору¹⁰. У наступних числах журналу публікували спогади Я. Рибак “Спомини з Жовкви”¹¹, В. Виноградського “Спомин з падолистового перевороту в Балигороді і Ліську”¹², К. Крушельницького “В ніч на 1 листопада”¹³, О. Грицака “Падолистовий зрив”¹⁴. Відзначаючи цикл публікацій про польсько-українське військове протистояння в регіонах, Л. Шанковський писав: “Всі ці статті подають найавтентичніші описи подій, бо зроблені учасниками під свіжими ще враженнями пережитого і під контролем інших учасників, що перебували в таборі, і тим самим є першоджерелами для відтворення Листопадового зриву в Галичині. З цього погляду вони мають велике значення для історії”¹⁵.

Справді, неможливо переоцінити спогади сотника Івана Рудницького, який перед Першою світовою війною закінчив Львівський університет, на фронті командував сотнею, а в жовтні 1918 р. був одним із членів Центрального Військового Комітету, найближчим помічником керівника Першолистопадового повстання Д. Вітовського. У спогадах І. Рудницький відтворив хроніку організації Військовим Комітетом збройного виступу у Львові, вказав на визначну роль Д. Вітовського.

Спогади М. Дольницького “Передісторія 1 падолиста 1918 р.” мали історико-оглядовий характер. Окресливши розвиток національно-визвольного руху в Галичині, автор наголосив: “Політичні події були вже так дозрілі, що кожний народ Австрійської Монархії вже сам міг подбати про свою дальшу судьбу. Галицькі українці відчули це саме”¹⁶. Його спогади присвячені переважно діяльності Центрального Військового Комітету у Львові в період підготовки повстання 1 листопада 1918 р. М. Дольницький наводить склад Комітету, плани його роботи, як вони здійснювалися, подав розташування військових сил у Львові.¹⁷

Значна частина публікацій журналу присвячена військовому будівництву, створенню збройних сил ЗУНР, бойовим діям Галицької армії в 1918–1920 рр. Відзначимо, зокрема, матеріали, що стосуються старшин вищих рангів, генштабів, воєнних операцій різних формацій Галицької армії. Автори статей – високоосвічені, ерудовані люди, більшість з яких у воєнні роки займали високі посади. Вони мали доступ до штабних документів, володіли широкою достовірною інформацією про ситуацію на фронті. Описуючи масштабні бойові операції, свідки подій висловлювали свої думки щодо воєнної стратегії й тактики, детально відтворювали події на різних відтинках фронту. Серед таких авторів назвемо генерала А. Кравса “Зав’язок мосі групи. Уривок із споминів”¹⁸, полковника Г. Стефаніва “За Львів”¹⁹, майора

Я. Дяківа “Стратегічне положення УГА по переході через Збруч літом 1919 р.”²⁰, сотника К. Купчанка “Армійська група генерала Кравса в наступі на Київ”²¹.

Серед мемуарних праць, опублікованих в “Українському Скитальці”, є спогади колишнього командувача українських військ (11 листопада – 10 грудня 1918 р.) полковника Гната Стефаніва, який із травня 1920 р. був військовим аташе ЗУНР у Чехословаччині з осідком в Ужгороді й підтримував тісний зв’язок з інтернованими частинами УГА²². У праці “За Львів” він подав історико-мемуарний огляд однієї з найважливіших битв українсько-польської війни – збройної боротьби за столицю ЗУНР 1–22 листопада. На відміну від сучасників, які вважали відступ зі Львова 22 листопада передчасним, Г. Стефанів, об’єктивно оцінюючи співвідношення сил та плани противника, ствердив: реальної альтернативи щодо залишення міста у нього не було²³. Як виявилось згодом, польські військовики вважали відступ українців своєчасним, оскільки він зірвав підготовлений план оточення і повне знищення галицьких частин у Львові²⁴.

Глибоке розуміння геополітичного положення України і стратегічне мислення виявив майор генштабу Яромир Дяків у статті “Стратегічне положення УГА по переході через Збруч літом 1919 р.” Автор відтворив драматичний момент в історії армії, коли під натиском переважаючих сил Польщі вона була змушена залишити Батьківщину й відступити за Збруч у район Кам’янець-Подільського. Я. Дяків обґрунтовує найприйнятніший у тих умовах план наступу на Одесу і з’єднання з військами Антанти. У цьому районі, прикрита від поляків і більшовиків, УГА мала змогу отримати поповнення завдяки полоненим галичанам з Італії, що суттєво підвищило боєздатність армії. Реальною ставала можливість встановити зв’язки з Антантою, яка могла визнати Україну за всіма правовими нормами. Однак, підсумував Я. Дяків, перемогла позиція С. Петлюри, який і несе відповідальність за загибель обох армій і втрату України²⁵.

Характерною особливістю вказаних публікацій є конкретність у датуванні подій, визначенні місцевості, точність прізвищ їхніх учасників, багатий фактичний матеріал, почерпнутий не лише із власних спостережень, але й з документів військових штабів. Вказані праці значно підвищували науковий рівень видання.

Одним із головних напрямів військово-історичної роботи в таборах був збір матеріалів для написання історій бойових частин УГА. У перших номерах “Українського Скитальця” виявилася тенденція до опрацювання нових тем і жанрів. Крім спогадів авторів про окремі події визвольних змагань, друкувалися статті з історії частин і підрозділів Галицької армії, а також різних родів військ (авіації, артилерії тощо) та військових служб (медико-санітарної, польової жандармерії та ін.). Цю серію започаткував нарис поручника Г. Нахмана “Передісторія і історія жидівського пробоевого куреня I корпусу УГА”²⁶. Автор дослідив бойовий шлях цього підрозділу від часу сформування в червні 1919 р. у Тернополі до його ліквідації.

Нарис поручника Г. Наумана захопив галицьких вояків відтворити хроніки своїх частин, розповісти про героїчні подвиги фронтових побратимів. Відтак з’явилася публікація поручника П. Будза “Гуцули в боях під Городком у марті 1919 р. З дневника учасника”²⁷, в якій висвітлено дії сформованого в Коломиї із гуцульських добровольців куреня поручника УСС Г. Голинського під час Вовчухівської операції.

Публікація Р. Колтунюка “Група отамана Ляера” відкривала маловідому сторінку з історії УГА – перші бої галичан у березні–квітні 1919 р. у складі новоствореної групи під командуванням отамана А. Ляера, австрійського офіцера, який добровільно вступив до українського війська на більшовицькому фронті. Це об’єднання – десять сотень піхоти – мало бронепоезд, п’ять гарматних батарей, 25 скорострільів. Такими силами група визволила від більшовиків Підволочиськ і утворила стійкий фронт по Збручу. Отаман А. Ляер під час польської офензивив у травні 1919 р. потрапив у полон і невдовзі був розстріляний²⁸.

Створенню та бойовим діям галицької артилерії присвячено ґрунтовну публікацію відомого гармаша – поручника В. Галана “Бої о Чортівську скалу під Львовом в 1918 р. Спомини з облоги Львова УГА армією 1918 до 1919 р.”²⁹ Інформативно насиченою статтею на цю тематику була публікація сотника Івана Козака “Децо про державну жандармерію ЗУНР”³⁰. Виклавши історію корпусу жандармерії Австро-Угорщини, її організації в австро-угорській армії, зокрема на території Галичини, автор розглянув проблеми її організації в ЗУНР і правові та організаційні засади діяльності³¹.

У ґрунтовній публікації четаря фармації О. Лазурка “Децо із санітарних відносин УГА (Спомини)”³² висвітлено зародження та функціонування медико-санітарної служби в УГА, насамперед у бригадах, корпусах, окружних командах тощо. Привертає увагу також стаття історико-мемуарного характеру сотника Р. Земика “Децо про летунство УГА”³³. У ній відтворено літопис створення галицької авіації, а саме летунського загону в Красному.

Серед матеріалів журналу, які реконструюють організацію і бойові дії окремих формацій Галицької армії, були також статті М. Ілащука “ІІІ курінь 8-ї бригади в наступі на Київ”³⁴, П. Миговича “Житомир-Коростень (Із воєнних записків)”³⁵, Р. Колтунюка “На Житомир”³⁶ та ін.

Групу аналітичних статей на воєнно-історичну тематику, безперечно, очолює праця сотника генерального штабу Корнія Купчанка “Армійська група генерала Кравса у наступі на Київ”³⁷. Генштабіст, добрий фахівець військової справи, він на підставі низки документів одним із перших в українській військовій історіографії зробив вдалу спробу висвітлити організацію і хід наступальної операції об’єднаних армій УНР і ЗУНР влітку 1919 р. К. Купчанок підкреслював, що створена Київська армійська група під командуванням генерала А. Кравса у складі двох галицьких і Запорізького корпусів за 21 день просунулася з боями на 320 км і захопила столицю України.

Значне зацікавлення викликала праця вже відомого тоді письменника, референта військового міністерства ЗУНР Василя Пачовського “З історії Пресової квартири УГА”³⁸. Автор розповів про організацію та широкомасштабну діяльність Пресової квартири у напрямі національно-патріотичного виховання галицького стрільства.

Редакція журналу не обмежувалася публікацією матеріалів з історії Галицької армії, хоча ця тема й була провідною. Про це свідчать спогади поручника Г. Голинського про українських повстанців, із якими галичанам довелося спілкуватися під час бойових дій на Правобережжі³⁹. Автор статті зосередив увагу на описі та аналізі масового повстанського руху на Наддніпрянщині, який

внаслідок несконсолідованості зазнав поразки в антибільшовицькій боротьбі. В 1–22 числах 1923 р. друкували працю А. Жука “Вільне козацтво” про історію цієї збройної формації України, зокрема, про участь вільного козацтва у визвольних змаганнях.

Як бачимо, в “Українському Скитальці” домінувала мемуаристика та публікації воєнно-історичного характеру. Зрештою, саме ці теми було задекларовано провідною тематикою у виданні. Прикладом може служити число 16 від серпня 1922 р., у якому виявляємо такі публікації: Богданський “Памяти першого міністра війни ЗУНР полковника Дмитра Вітовського”; Іван Вінтоняк “Український галицький курінь у Полтаві 1918 р.”; генерал А. Кравс “Завязок моєї групи”; П. В. “Волинь під військовим зарядом Галичан 1919 р.”; 3 життя поза табором; Роман Колтунюк “3 кліщів смерті”; П. М. “Житомир–Коростень”; Петро Будз “3 життя-буття в таборі Йозефові”; Булавний старший десятник Микола Ілашук. “III курінь 8-ї бригади у наступі на Київ”; “Оповістки”⁴⁰.

Поступово зміст журналу поповнили інші теми, з’явилися нові рубрики й жанри. Із 2-го числа за грудень 1920 р. Я. Голота впровадив хроніку “3 життя-буття в таборі Ліберці”, яка фіксувала всі більш-менш важливі в житті та побуті інтернованих вояків події і стала цінним документом для дослідження цієї драматичної сторінки в історії УГА. Насичений фактами літопис охопив увесь період перебування частин Галицької армії в таборах. Зокрема, 10 вересня 1920 р. в Ліберці прибув перший ешелон групи генерала А. Кравса. Автор наводить факти, що у складі цієї групи були 152 галицьких старшини, 11 наддніпрянських старшин і 309 стрільців, серед прибулих – 24 жінки та двоє дітей⁴¹.

Хроніка висвітлювала широкомасштабну роботу заснованого 25 вересня 1920 р. Культурно-просвітнього кружка в таборі Ліберці, який уже в лютому 1921 р. мав п’ять культурно-мистецьких секцій, бібліотеку з фондом (близько 1000 книжок), функціонувало п’ять фахових курсів, працювала крамниця тощо⁴². Не оминали у хроніках і повідомлень про відзначення пам’ятних дат в історії українського народу та війська, релігійних свят.

Кожне число журналу розпочиналося редакційною статтею здебільшого політичною спрямування про події не лише в Чехословаччині, але й Західній Україні. Часто це було пряме звернення до читача – так редакція уміло використовувала стильову особливість публікації для ефективного впливу на читача. Показовою була стаття “День 1 листопада”, присвячена четвертим роковинам проголошення ЗУНРу. Редактори висловили свою думку щодо причин поразки Української революції, щоправда, не завжди справедливо звинувачували політичний провід за недооцінювання національних ідей і заповітів Т. Шевченка та І. Франка. Стаття закликала українців Галичини до рішучої боротьби проти польських окупантів⁴³. На рішенні Паризької конференції від 15 березня 1923 р. про підпорядкування Східної Галичини Польщі “Український Скиталець” відгукнувся статтею редакції “День Протесту”. Цей акт, яким “Антанта поторгувала собі нашим народом, як товаром”, сприйнятий, за висловом авторів, як “день народного гніву і протесту української військової еміграції в ЧСР”⁴⁴.

Відзначмо низку матеріалів на пошану полеглих борців за українську справу. У треті роковини із дня загибелі організатора і керівника Першолистопадового

зриву, першого командувача Галицької армії і військового міністра ЗУНР полковника Д. Вітовського було вміщено кілька публікацій. В одній з них зазначено: “Ім’я Вітовського буде записано золотими буквами в історію України. Все буде світити над головами української молоді промінням ідеалу, до нього будуть зноситися їх свободні серця, до його славних учинків будуть тяжити їх мрійні голови. В серцях українського народу буде він жити навічно”⁴⁵.

Значне місце серед публікацій, особливо останніх чисел журналу, посідали листування з колишніми вояками УГА в еміграції, а також робочими сотнями, розкиданими на теренах Чехословаччини; повідомлення про пожертви таборитів й фонд “Рідної Школи” на Батьківщині, у пресовий фонд “Українського Скитальця”; про отримані видання; бібліографію видань Львова; оповістки про розшук вояків УГА рідними з Галичини тощо.

Отже, журнал “Український Скиталець” став літописом визвольної боротьби УГА, духовною опорою військової еміграції. Багатий фактичний матеріал мемуарів, залучені документи воєнних часів сприяли тому, що публікації “Українського Скитальця” стали важливим першоджерелом для майбутніх дослідників історії визвольних змагань та еміграції українського народу в першій половині ХХ ст.

¹ Животко А. Історія української преси. – Мюнхен, 1990. – С. 327.

² Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччині та Румунії: ставлення влади й умови передавання (1921–1924). – Київ: Інститут історії України НАНУ, 1999. – С. 13.

³ Футулуйчук В. Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920). – Донецьк; Львів, 2000. – С. 80.

⁴ Левицький О. Пропаганда і преса // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 330.

⁵ Український Скиталець. – 1920. – Ч. 1. – С. 1.

⁶ Там само. – 1921. – Ч. 10. – С. 1, 32.

⁷ Там само. – 1923. – Ч. 5. – С. 53–54.

⁸ Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії // Український історик. – 1972. – № 3–4. – С. 56.

⁹ Там само. – С. 59–61.

¹⁰ Український Скиталець. – 1920. – Ч. 1. – С. 2–28.

¹¹ Там само. – 1921. – Ч. 6. – С. 4–10; – Ч. 7. – С. 6–8.

¹² Там само. – 1921. – Ч. 4. – С. 5–9.

¹³ Там само. – 1922. – Ч. 20. – С. 9–13.

¹⁴ Там само. – 1923. – Ч. 21–22. – С. 23–17.

¹⁵ Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії. – С. 59.

¹⁶ Український Скиталець. – 1920. – Ч. 1. – С. 5.

¹⁷ Там само. – 1920. – Ч. 1. – С. 9–13.

¹⁸ Український Скиталець. – 1922. – Ч. 16. – С. 4–7; Ч. 17. – С. 4–6.

¹⁹ Там само. – 1923. – Ч. 21–22. – С. 8–12.

²⁰ Там само. – 1923. – Ч. 6. – С. 13–15.

²¹ Там само. – 1921. – Ч. 8. – С. 3–8; Ч. 9. – С. 13–16.

²² Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань... – Львів, 1995. – С. 244–245.

²³ Український Скиталець. – 1923. – Ч. 21–22. – С. 8–12.

²⁴ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. – С. 99.

²⁵ Український Скиталець. – 1923. – Ч. 6. – С. 15.

- ²⁶ Там само. – 1921. – Ч. 4. – С. 17–21; Ч. 5. – С. 17–23.
- ²⁷ Там само. – 1921. – Ч. 12. – С. 8–9.
- ²⁸ Там само. – 1921. – Ч. 4. – С. 7–12.
- ²⁹ Там само. – 1923. – Ч. 23–24. – С. 23–31.
- ³⁰ Там само. – 1923. – Ч. 16. – С. 22–28; Ч. 17–18. – С. 15–25.
- ³¹ Українсько-польська війна 1918–1919 рр... – С. 130, 151, 155.
- ³² Український Скиталець. – 1923. – Ч. 5. – С. 31–36; Ч. 6. – С. 19–23; Ч. 7. – С. 17–29; Ч. 8. – С. 22–25; Ч. 9–10. – С. 26–29; Ч. 12. – С. 19–22; Ч. 13. – С. 21–27; Ч. 14. – С. 12–16.
- ³³ Там само. – 1922. – Ч. 13. – С. 9–11; Ч. 14. – С. 3–5; Ч. 15. – С. 4–5.
- ³⁴ Український Скиталець. – 1922. – Ч. 16. – С. 15–16; Ч. 17. – С. 9–10; Ч. 18. – С. 5–7.
- ³⁵ Там само. – 1922. – Ч. 16. – С. 12–13; Ч. 17. – С. 12–14; Ч. 18. – С. 1–5.
- ³⁶ Там само. – 1922. – Ч. 5. – С. 28–31.
- ³⁷ Там само. – 1921. – Ч. 8. – С. 3–8; Ч. 9. – С. 13–16.
- ³⁸ Там само. – 1923. – Ч. 15. – С. 6–10.
- ³⁹ Там само. – 1922. – Ч. 11. – С. 14–16; Ч. 12. – С. 15–16.
- ⁴⁰ Там само. – 1922. – Ч. 16.
- ⁴¹ Там само. – 1920. – Ч. 2. – С. 24.
- ⁴² Там само. – 1921. – Ч. 4. – С. 22–24.
- ⁴³ Там само. – 1922. – Ч. 19. – С. 1–10.
- ⁴⁴ Там само. – 1923. – Ч. 8. – С. 13–22.
- ⁴⁵ Там само. – 1922. – Ч. 8. – С. 2.